

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-3-3>

ПРИРОДА “SELF” ЛЮДИНИ ПУБЛІЧНОЇ ЧЕРЕЗ ДЕТЕРМІНАНТИ ФЕНОМЕНА АГРЕСІЇ В СУЧАСНОМУ ВІРТУАЛЬНО-ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Людмила Васильєва,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету імені М.С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут» (Харків, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-1183-6471
l.vasylieva@khai.edu

Анотація. У статті досліджується концепт феномену Self людини публічної як пограничної детермінанти простору «МІЖ» агресією та гармонією. Явище агресії у віртуально-цифровому середовищі осмислюється через розуміння природи людського «Я» та його демаркації як необхідної компоненти комунікативної компетенції сучасної людини. Осмислюються границі та межі проникнення феномену Self людини у відкритий публічний простір та вплив публічного на людську ідентичність. Наукова новизна представлена осмисленням концепту Self людини публічної, що формує новий антропологічний напрям дослідження та представляє концептуальну парадигму відношення «людського Я – публічності – людського Ми – життєвого простору Іншого». Віртуально-цифровий простір стає доступним універсальним і водночас суперечливим способом конструювання Self людини публічної, що торкається певних екзистенціальних проявів її внутрішньої природи.

Ключові слова: Self, агресія, людина публічна, життєвий простір, зовнішнє, внутрішнє.

THE NATURE OF “SELF” PUBLIC PERSON THROUGH DETERMINANTS OF THE PHENOMENON OF AGGRESSION IN THE MODERN VIRTUAL-DIGITAL ENVIRONMENT

Lyudmyla Vasylieva,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy and Social Sciences
National Aerospace Zhukovsky University
“Kharkiv Aviation Institute” (Kharkiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-1183-6471
l.vasylieva@khai.edu

Abstract. The article investigates the concept of the phenomenon of the “Self” public person as a boundary determinant of the space “BETWEEN” aggression and harmony. The phenomenon of aggression in the virtual-digital environment is understood through the nature of the human “I” and its demarcation as a necessary component of the communicative competence of a modern person. The limits of the penetration of the phenomenon of the Self public person into the open public space and the influence of the public on human identity are comprehended. The scientific novelty is represented by the understanding of the concept of the Self public person, which forms a new anthropological direction of research and represents the conceptual paradigm of the relation “human I – publicity – human We – the living space of the Other”. Here, virtual-digital space becomes accessible, universal, and at the same time, a contradictory way of constructing the Self public person, affecting certain existential manifestations of its inner nature.

Key words: Self, aggression, public person, living space, external, internal.

Проблема публічності в сьогоденні – це надзвичайно затребуваний ракурс осмислення життєвого світу сучасної людини. Така проблематика по суті пов'язана з надзвичайно затребуваними підходами осмислення віртуально-цифрового середовища, оскільки направлена на дослідження інформаційно-цивілізаційних викликів, на які людство поки що не має цілісних однозначних відповідей. Це пов'язано з багатьма новітніми інформаційно-комунікативними ризиковими чинниками буттєвості людини XXI ст. та масштабними перетвореннями, які спостерігаються в онлайн-комунікативному просторі (проблема гібридної війни та реального миру, пандемічні виклики захворювання COVID-19, проблема глобального потепління та збереження навколишнього середовища тощо).

Нові елементи, форми та функції візуально активної віртуально-цифрової публічності набувають такої чинності, що людину в сьогоденні вже більшою мірою можна вважати продовженням культури інтенсивної комп'ютерної та цифрової комунікації, а меншою – орієнтованою на духовні прояви свого буття. Можна говорити про нерівномірне розширення так званого явища віртуально-цифрового “Self” людини публічної, що більшою мірою направлене на агресію та деструктивну поведінку, впливає як на безпечне співбуття людини, так і на виживання всієї цивілізації.

Сучасні дослідження говорять, що Self – це складна темпоральна структура людського Я, яка постійно змінюється й уточнює саму себе (Perls et al., 1995), інтерфейс між індивідуальним та загальним, приватним та публічним. Особливий інтерес під час дослідження цього феномену викликають сучасні роботи авторів (Polster, 1988; Francesetti, 2013), якими через феномен Self надається нове бачення та цілісне розуміння людській природі ідентичності та розкриттю границь перетину публічного та приватного в сучасному віртуально-цифровому просторі. Окрім того, на пильну увагу заслуговують і класичні філософські дослідження (Zimmel, 2006; Freid, 2020; Fromm, 2020) щодо природи людини публічної та впливу явища публічності на ідентичність сучасної людини, коли її публічне буття являє собою певний комплекс відчуттів тіла та його проявів, особливостей поведінки, що впливають на всю цілісну систему міжособистісних відносин.

Метою статті є осмислення концепту феномену “Self” людини публічної у віртуально-цифровому просторі як затребуваного демонстративно-проектного простору «МІЖ» агресією та гармонією.

Віртуальність та інформаційна проявленість людини публічної в сьогоденні набуває особливого значення і водночас претендує на роль своєрідного «ціннісного виміру» через той комплекс ідеалів, які вони декларують. Саме новітні технологічні засоби, інтернет, доступна онлайн-комунікація формують своєрідну уособлено-відкриту сурогатну реальність сучасної людини. Тут може спостерігати сплеск інтенсивної нав'язливої репрезентації особистісних образів, які характеризуються «частковим або невітленим існуванням, нестачею, відсутністю певних сутнісних рис явищ звичайної емпіричної реальності» (Touraine, 1971).

У сьогоденні віртуально-цифровий простір – новітню форму публічної комунікації – можна розглядати як затребувану зручну інформаційну платформу, з якої може вестись певна публічна дискусія, що здатна впливати на ціннісні пріоритети кожної окремої людини. Водночас через розмитість публічно-особистісних меж цього простору формуються передумови ілюзорного, поверхового, проте довірливого спілкування, а також упроваджуються нав'язливі інформаційні контенті та неприховані форми агресії.

У «Новітньому філософському словнику» (Gritcanov, 2003) основною властивістю такої віртуальної реальності названо потенційну можливість штучної реалізації у знаково-графічній формі тієї чи іншої уявної можливості людини, яка з певних причин не справдилася або не може справдитися самостійно, природно. Цікавим також є те, що «Словник культури» визначає поняття віртуальної реальності у вузькому і широкому значенні. Так, у вузькому трактуванні віртуальна реальність – це ті ігрові або необхідні з технічного погляду «штучні реальності», які виникають завдяки впливу комп'ютера на людину (одягання електронних окулярів чи рука-

вичок). У цьому разі свідомість поринає у якийсь вигаданий, сконструйований штучним інтелектом світ. У широкому значенні віртуальна реальність – це будь-які стани реальності, що постійно змінюються (Rudnev, 1997).

Значимо, що віртуальна реальність (від лат. “virtualis” – можливий, спроможний, здатний) – характеристика квазіреальності деяких об’єктів та їхніх властивостей. Такі характеристики використовують для пояснення, опису й аналізу як об’єктивно наявних предметів, так і штучно створених сучасними інформаційними технологіями (Shynkaruk, 2002). Тему віртуальної реальності тією чи іншою мірою опрацьовував також і Ж. Бодрійяр, яким було введено в науковий ужиток поняття «гіперреальність» (Bodriar, 2000).

Прагнення до експерименту зі своєю ідентичністю, бажання бачити себе кожного разу в інших ролях – це характеристика розширеного “Self” людини, де актуалізується безкінечний пошук альтернатив. Водночас саме така мінлива ситуативність віртуальних ідентичностей людини і є обов’язковим атрибутом її відкритих практик, новим досвідом та комунікативним знанням. Це дає своєрідне взаємопроникнення публічного і приватного, де вплив здійснюється в тотожній взаємодії та силі – тут і людина за допомогою засобів віртуальної реальності грає своїми ідентичностями, і сама віртуальність маніпулює надуманими ідентичностями людини.

Публічність людини – це бажання бути реалізованою поза тілом, коли вона сама може зробитися «предметом» світу: «щоб жити і бути у світі, людина повинна бути передусім утілена в цьому світі, займати в ньому певний простір, бути зримою, тілесною» (Gazniuk, 2003). Зрозуміло, що така диференціація в людині на «внутрішнє» і «зовнішнє» умовна, оскільки людина – це істота, у якій зовнішнє життя невід’ємне від внутрішнього і одне існує через інше. Але водночас завжди відчувається цей перехід від внутрішнього до зовнішнього і навпаки, завжди долається якийсь внутрішній цензор, що постійно зміщує границі цього перетину. Саме поняття “Self” як складна функція контакту в публічному просторі, у віртуально-цифровому життєвому середовищі сучасної людини «має наповнитись чи то змістом, чи то інформацією <...> тільки завдяки конфліктам, які виникають на границі цього контакту <...>, та достатнім обуренням, тоді лише порядок може рухатись до нового порядку» (Phillipson, 2014), що пов’язаний із різними формами нової буттєвості. Значимо, що в теорії Федеріка Перлза, Ральфа Хефферліна та Пола Гудмана (Perls et al., 1995) поняття “Self” «<...> являє собою лише невеликий чинник у загальній взаємодії «організм – середовище», але він відіграє важливу роль у розвитку та створенні публічних смислів. У цьому розумінні “Self” не тотожне ідентичності, якщо ідентичність мислиться як така, що існує априорі. “Self” увесь час змінюється, воно не дано людині раз і на завжди.

Якщо розглядати “Self” у вигляді областей, своєрідних важливих центрів особистості, можна зазначити, що ці прояви розкриваються через взаємодію внутрішнього та зовнішнього, де «внутрішнє» може контактувати із «зовнішнім» через своєрідні перетини, потенційно охоплюючи цілий світ, чергуючи те, що в середині, з тим, що ззовні. Допускається вільне проникнення «внутрішнього» та «зовнішнього», що сприяє диференціації різних областей та взаємодії між ними. «Подібно тому, як будь-яке контактування від початку вписується в можливість й обмеження заданої ситуації, ситуація також значною мірою є наслідком «передзаданості», а тоді і даності (фактів) життєвого світу. Звичайно, “Self” не створює себе, але виникає у взаємозв’язку на границі «організм – середовище» – з усіма упередженнями, припущеннями, фізіологічними обмеженнями, уміннями та досвідом особистого життя, які кожен із нас вносить у досвід на границі контакту. Воно виникає в контексті з навколишнього світу як передданість і потім із життєвого світу як даність» (Bloom, 2014).

Говорячи про природу людської агресії у віртуально-цифровому середовищі, варто згадати відомого українського дослідника конфліктолога О.Ф. Проценка (Protsenko, 2000), який зазначав, що «агресія» й «агресивність» належать до розряду нестрогих психологічних понять, які

в сучасній науці не мають чітких визначень. На думку дослідника, єдність протилежностей існує доти, поки існує сама суперечність. Як тільки суперечність завершує свій розвиток, вирішується, припиняє своє існування – єдність протилежностей зникає. Усунення суперечності зазвичай веде до утворення нової якості з її новими протилежностями, отже, і новою єдністю. Цікавою є думка дослідника, що єдність протилежностей відображає органічний зв'язок, який існує між такими явищами, тенденціями, що, з одного боку, припускають, зумовлюють, а з іншого боку – заперечують, виключають одне одного. По суті кожна із протилежностей суперечності сама є суперечністю, внутрішньою єдністю себе і своєї протилежності, де суперечність і боротьба протилежностей є загальною сутністю кожної протилежності. Це означає, що яку б протилежність ми не взяли, вона не може бути абсолютно тотожною сама собі чи своїй протилежності, а всій суперечності загалом і поготові.

Продовжуючи цю думку, зазначимо, що Е. Фромм, який досліджував проблему агресії у своїй роботі «Анатомія людської деструктивності» (Fromm, 2020), підкреслював, що спонтанні форми деструктивності проявляються у двох різних формах. Він підкреслював, що ці форми не пов'язані зі структурою самої особистості. Під першою формою розуміється проявлення прихованих деструктивних імпульсів, які активізуються за певних умов, – це зовнішні обставини, які стимулюють спонтанні форми агресії, як-от війна, релігійні та політичні конфлікти, голод, почуття безвиході. Також є друга форма деструктивності, яка походить із суб'єктивних причин, наприклад, високий ступінь групового нарцисизму або схильність до стану транс у групі. Тут спонтанні прояви агресії зумовлені не людською природою, а тим деструктивним потенціалом, який накопичується за певних соціальних умов, а потім провокується обставинами. Тут агресія проявляється і через «відсутність афірмації та любові до свого справжнього «Я», тобто до конкретної людської істоти з усіма її потенціальними можливостями. Це «Я», в інтересах якого діє людина, є соціальним «Я» <...> це жадібність, породжена розчаруванням справжнього «Я», об'єктом якого є «Я» соціальне» (Fromm, 2020). Людина наче захоплюється посиленнями своєї свободи від зовнішніх сил і водночас не бачить «внутрішніх обмежень, нав'язливих станів і страхів, які зводять нанівець сенс перемог у боротьбі проти традиційній ворогів свободи» (Fromm, 2020).

Більшість сучасних теорій, що досліджують проблему агресії, підкреслюють, що така поведінка зумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, що відображають характерні риси потенційного агресора.

За допомогою методології Г. Декарта, беручи за основу його наукову типологію зв'язків, що характеризує суб'єктивно-особистісний та навколишній світ людини, зазначимо, що такий підхід дає розуміння гармонізованого людського буття, яке звільняється від егоцентризму, своєцентризму: «возведення себе в аксіологічний центр всесвіту недопустимо ні для індивіда, ні для групи, ні для людства. Це і відкриває шлях до міжсуб'єктивного гармонійного-поліфонічного підходу» (Beisad et al., 2021). Тут «зовнішнє» не є метою, його не шукають, щоб досягти якогось об'єктного полюса в горизонті будь-якого конституювання; той стосунок, який із ним підтримує «Я», має іншу природу, оскільки зазначений горизонт проходить крізь «Я» і якимось способом його пронизує. Тут «самодостатність субстанції є своєрідною межею, у собі субстанція здійснює внутрішнє випробування своєї субстанційності, але вона посідає своє «зовні», бо потребувати лише самої себе – означає не потребувати іншої субстанції, це внутрішнє передбачає її власне зовнішнє <...>» (Beisad et al., 2021).

Відкриті органічні зв'язки між суб'єктивним світом і всім універсумом зачіпають лише передвільні рівні людського буття, тільки до-діяльнісні, до-особистісні прояви – позаграничні ланки, які ще не здатні бути самостійними. Закриті ж органічні зв'язки – це зв'язки, що замикаються на індивідові у вигляді «Субстанція – Суб'єкт». Останнє береться за абсолютне начало життєвого простору людини. Тут індивіди мають уже поєднатися в єдине ціле та пов'язатися

узами невільної належності, протиставляти себе всій дійсності як щось самоцінне, самоцільний псевдосуб'єкт, що возводиться до абсолюту. Такі поєднання стають сурогатним продуктом суб'єктивно-діяльнісного життя людини публічної та мають природу штучної деталізації. Закриті атомістичні зв'язки між індивідами ні до чого неналежні. Вони притаманні лише кожному індивіду окремо, де й може проявлятися, проявляється свавілля, своємірність, своєзаконня. Тут усе те, чим людина зобов'язана культурі, а через неї і своєму внутрішньому потенціалу, розширеному "Self", вона приписує лише собі, уважає себе нікому не зобов'язаною у своїй свободі та самовпевненості. За таких умов людина – уже не частина світу, не частина, що вростає в ціле, а навпаки – самозамкнуте ціле, яке байдуже до всього іншого буття і до Іншого. Тут самовпевненість рівнозначна релятивно-холодному виключенню, байдужості, вигнанню із себе спорідненого Іншого. Самозосередження цілей на собі рівноцінне світознеціненню, аксіологічному нігілізму, де компромісні соціальні зв'язки як засоби для себе перетворюються на урівнювальні договірні союзи взаємного використання.

Поняття «агресії» може розглядатися в широкому контексті, розкривати декілька класичних підходів до нього: а) антропологічно-біологічний, що вперше розроблявся відомими кримінологами XVIII–XIX ст. (Lombroso, 2015; Ferri, 2005); б) психологічний, у якому особливе місце належить психоаналітичній моделі З. Фрейда (2020 р.), психосоціологічній теорії К. Юнга (2019 р.), Е. Фромма (2020 р.). Окрім того, більшість дослідників визначають агресію (від лат. "aggređior" – нападаю) як поведінку (дію), що націлена на завдання зла та шкоди іншому. Цікавою тут є думка філософа Р. Мейя, який, маючи своє уявлення про людське зло, наголошував, що в кожній людині живуть «демони» – внутрішній потенціал, якому до снаги повністю опанувати людину. Учений доводив, що людина за своєю природою ані добра, ані зла, вона лише поєднує в собі ці два потенціали. Інтеграція демонів у характері особистості – це насамперед творчий процес, який має конструктивний характер (May, 2007). Здорове поєднання недоброзичливості, агресії та гніву – це необхідна передумова зростання людини в життєвому середовищі, що відіграє вагомий роль у формуванні багатьох її здібностей.

У віртуально-цифровому середовищі формується новий позатілесний досвід людини публічної, яка існує насамперед як віртуальне тіло (уявне). Так, в інтернеті є інформація про людину – її біографічні та фізіологічні данні, номер рахунку, архів листування з іншими, але немає присутності самої людини, її істинного буття. Легким натиском клавіші комп'ютера людина за лічені секунди здатна перенестись у потрібне місце та час, не замислюючись над труднощами реальної подорожі. Вона наче весь час уявно перебуває у своїй ігровій сутності, демонструючи образ як самої себе, так і затребуваного Іншого. Тут людина певним чином застрахована від конфліктної, комунікативної незрозумілості, відкритої агресії та гніву співрозмовника, оскільки в будь-який час може вийти з незручної моделі комунікації та вимкнути комп'ютер. Водночас людина здатна «ототожнювати себе з тими прагненнями, які дозволяють їй бути високої думки про власне «Я», тяжіти «до викривлення в бік позитивної автентичності <...> та додавати свої найкращі характеристики до опису свого «справжнього Я» <...> Людям мало переконати себе в тому, що вони мають позитивні риси та таланти. Зазвичай потрібно, щоб інші також були про них не гіршої думки» (Kaufman, 2015).

Саме тому в сьогоденних умовах ми можемо з легкістю на власні очі спостерігати процеси становлення нової публічності, яка набуває своїх нових форм та проявлень, ускладнених науковими можливостями сучасного соціуму та нових технік і технологій. Водночас людина не готова до таким ризиків, які пов'язані з новою системою вибору людини публічної власної сутності та багато змістовних репрезентаційних проявлень. «Зовнішнє» не є метою, його не шукають, щоб досягти якогось об'єктного полюса в горизонті будь-якого конституювання; той стосунок, який із ним підтримує «Я», має іншу природу, оскільки зазначений горизонт проходить крізь «Я» і якимось способом його пронизує <...> Ми маємо справу із двома полюсами

суб'єктивності, з одного боку, ego, «Я» як субстанція, з іншого – «істина людина», «виповнена людина», яка субстанцією не є, навіть якщо вона щось ціле, наділена реальною єдністю. Між цими двома полюсами – нездоланна прірва реальної відмінності душі і тіла (Beisad et al., 2021).

Методологія. Науково-методологічне дослідження природи людини публічної та природи її надмірної агресивності в сучасному віртуально-цифровому просторі передбачає сукупність методів та прийомів, що поєднують як загальні принципи наукового процесу пізнання, так і окремі методи, якими оперує сучасна філософія, – аналіз, синтез, порівняння. Значну роль в осмисленні зазначеної проблеми відіграє міждисциплінарний підхід, який дозволяє здійснити аналіз таких явищ, як “Self”, ідентичність людини, життєвий простір та віртуально-цифровий простір сучасності. Стратегія статті базується на таких принципах наукового пізнання, як об'єктивність, діалектика, аналогія. Одним з апробованих методів осмислення границі перетину публічного та приватного в сучасному віртуально-цифровому просторі стає метод рефлексії над умовами можливості публічного буття людини, її публічного досвіду та відкритого діалогу, відповідальності в публічному спілкуванні й особистісної репрезентації.

Результати та їх обговорення. У подальшому осмисленні даної проблематики набуло розвитку: 1) розуміння сутності явища “Self” людини публічної в сучасному віртуально-цифровому просторі; 2) інтерпретація взаємодії публічного та приватного як головних сфер життя сучасної людини, де продуктивним способом плідного залучення ідеї модного образу є «володіння габітусом», складними комунікативними навичками та впровадження культурних норм неагресивного спілкуванні; 3) використання понятійно-категоріального апарату філософської антропології в концептуальному осягненні поняття «істина публічна репрезентація людини»; 4) осмислення поняття конфлікту та людської агресивності, які впливають на формування істинної ідентичності людини публічної, яка взаємно проникає в соціальне й формує цілісність комунікативної взаємодії; 5) пошук лінії демаркації між публічним, приватним, інтимним у сучасному віртуально-цифровому просторі через поняття “Self” і толерантну неструктивну поведінку людини.

Висновки. “Self” людини публічно як простір «МІЖ» не «розчиняється» остаточно в окремій онтологічній основі, а є підґрунтям формування особистісного «Я», водночас лише співучасть у бутті інших відкриває сенс власного буття, лише розвиток відкритості, що вимагає значних зусиль людини, – навички публічного спілкування, здатен формувати успішну самоідентифікацію людини публічної. Водночас втрата практик реалізації суб'єктивності загрожує зануренню людського «Я» у надмірну загальну колективність, яка здатна знищити прояви особистісної відповідальності. Абсолютну форму публічності-співучасті в сутнісному розумінні можна оцінювати лише як ідеальну реальність, оскільки людина публічна має цілковито ґрунтувати свої комунікативні дії на ресурсах уваги до Іншого та його розвиненого публічного “Self” (Vasylieva, 2019).

Публічна віртуальність стає галереєю образів комунікативної гри “Self” людини, де скасовано персоніфікованість і дистанцію та затребувана штучна відкритість. Інтернет втягує людину в масштабну квазіпублічну виставу, де людина відчуває свою причетність до певної групи, що підвищує відчуття власної захищеності, упевненості у власних силах, значущості й сенсі життя. Штучність через натуральність – ось основна теза нової віртуальної публічності. Тут людина через активний симбіоз із технікою долучається до символічної боротьби за власний публічний простір.

Отже, можна стверджувати, що “Self” людини публічної стає одним з основних детермінантів життєвого світу та буття людини і формує своєрідний комплекс взаємовідношення «людське Я – публічність – людське Ми – культура комунікації». Тут віртуально-цифровий простір стає доступним універсальним, але суперечливим способом конструювання “Self” людини, торкаючись певних екзистенціальних проявів.

References:

1. Beisad Z., Marion Z., On-Van-Kun K. (ed.) (2021). “Medytatsii” Dekarta u dzerkali suchasnykh tлумachen [Descartes’ meditations in the mirror of modern interpretations]. Kyiv: Dukh i Litera, 432 p. (in Ukrainian).
2. Bloom D. (2014). *A Response to “Contact at the Source of Experience” – Dan Bloom joins Jean-Marie Robine in a “duet”*. New York: Ravenwood Press, pp. 137–148.
3. Bodriiia Zh. (2000). *Simvolicheskii obmen i smert* [Symbolic exchange and death]. Moscow: Dobrosvet, 387 p. (in Russian).
4. Ferri E. (2005). *Ugolovnaia sotciologiya* [Criminal sociology]. Moscow: INFRA. 658 p. (in Russian).
5. Freid Z. (2020). *Maloe sobranie sochinenii* [Small collected works]. Moscow: Azbuka, 608 p. (in Russian).
6. Francesetti G., Spagnuolo Lobb M. (2013). *Beyond the Pillars of Hercules. A Gestalt Therapy Perspective of Psychotic Experiences*. Milano: FrancoAngeli, pp. 399–434.
7. Fromm E. (2020). *Anatomiia chelovecheskoi destruktivnosti* [Anatomy of human destructiveness]. Moscow: AST, 736 p. (in Russian).
8. Gazniuk L. (2003). *Somatichne buttja personal'nogo svitu osobistosti* [Somatic existence of the personal world of the individual]. Kharkiv: CDAFC, 356 p. (in Ukrainian).
9. Gritcanov A. (ed.) (2003). *Noveishii filosofskii slovar* [The latest philosophical dictionary]. Mn. : Knizhnyi Dom, 1280 p. (in Russian).
10. Kaufman S. (2015). *Ungifted: Intelligence redefined*. New York: Basic Books. 432 p. (in English).
11. Kravets A., Menzelevskiy S. (ed.) (2018). *Rukhlyvyi prostir* [Moving space]. Kyiv: ART KNYHA. 212 p. (in Ukrainian).
12. Lombrozo Ch. (2015). *Genialnost i pomeshatelstvo* [Genius and madness]. SPb. : Azbuka. 352 p. (in Russian).
13. May R. (2007). *Love and Will*. New York : W.W. Norton. 352 p. (in English).
14. Perls F., Hefferline R., Goodman P. (1995). *Gestalt therapy: Excitement and growth in the human personality*. Souvenir Press Ltd, 470 p. (in English).
15. Phillipson P. (2014). *The Self and the Skin*. New York: Ravenwood Press. (in English).
16. Polster E. (1988). *Every person's life is worth a novel*. New York: W. Norton and co. (in English).
17. Protsenko O. (2000). Bahatovymirniststrukturnoimodelisotsialnohokonfliktu [Multidimensionality of the structural model of social conflict]. *Scientific notes of Kharkiv Military University*. Kharkiv: KhVU. Vol. 7. Pp. 35–42 (in Ukrainian).
18. Rudnev V. (1997). *Slovar kultury* [Dictionary of culture]. Moscow: Agraf, 382 p. (in Russian).
19. Shynkaruk V. (ed.) (2002). *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abrys, 742 p. (in Ukrainian).
20. Touraine A. (1971). *The Post-Industrial Society: Tomorrow Social History: Classes, Conflicts and Programmed-Society*. New York: Random House, 244 p.
21. Vasylieva L. (2019). *Liudyna publiczna v kultur-komunikatyvnomu prostori suchasnosti* [Man is public in the cultural-communicative space of modernity]. Kharkiv: Machulin, 392 p. (in Ukrainian).
22. Yunh K. (2019) *AION. Narysy shchodo symboliky samosti*. Lviv: Astroliabiia. 432 p. (in Ukrainian).
23. Zimmel G. (2006) *Izbrannye raboty* [Selected works]. Kiev: Nika-Tcentr. 440 p. (in Ukrainian).